

A NYERSANYAGOK HATÁSA A VASKOR ÉS A CSÁSZÁRKOR TELEPÜLÉSEIRE A SAJÓ ÉS A BÓDVA VIDÉKÉN

B. HELLEBRANDT MAGDOLNA

Az ember története során a körülötte levő növény- és állatvilágból tartotta fenn magát, ezeket termelve, tenyésztve alakította ki ruházatát, készített magának lakhelyet. Munkaeszközeinek nyersanyagát a kövektől a fémekig és azok ötvözetéig fejlesztette az évezredek folyamán.

A Sajó, a Bódva folyók és a Szuha-patak által közrefogott hegyes terület, ahol a hegyek magassága átlag 300 m feletti, és ezek patakok által szabdalta völgyei az őskor utolsó évezredében, a *vaskorban* kiemelkedő jelentőségű volt. A hely fontosságát az itt található *fémlelőhelyeknek*, ásványi anyagoknak tulajdoníthatjuk. A rézbányászat Rudabányán és környékén évszázadokkal korábban már működött.¹ A bronzleletek sűrűsége és gazdagsága például Szendrő és Szendrőlád vidékén jól működő bronzművességre és szervezett társadalomra, s nem utolsósorban aktív kereskedelemre utal.² A fémlelőhelyeket föld- és vízivárakkal védték. A folyók árteréből kiemelkedve, a hegyek lábánál szinte vonalban láthatjuk az erődítéseket, melyek hatalmi és kereskedelmi célokat is szolgáltak, s létrehozásukban valószínű, hogy nagyobb mennyiségű fát használtak fel. Az erődítmények (1. kép. Térképjele üres nagy karika) nyugatról keletre haladva a következők:

Bánrévétől északnyugatra, a mai Szlovákia területén *Lenartovce* (*Lénártfalva*) mellett látható légi felvételen egy sánccal-árokka körbevett ómega alakú vízivár a Rima partján.³

Putnok-Pogonyipuszta vízivára a putnoki völgy nyugati bejáratánál épült, ott ahol észak felé a Keleméri patak mentén vezetett az út a hegyekbe, a mai Kelemért és a Mohosokat érintve Imola, Kánó, Alsó- és Felsőtelekes és Rudabánya irányába. A vízivárat a Sajó északi partján alakították ki, ott, ahol a felszín enyhén, de fokozatosan emelkedik. A 10 000-es térképen jól látható a sánc szintvonalak által kirajzolódó patkó vagy ómega alakja. A patkó két vége közti távolság 1100 méter, s erre a vonalra merőlegesen az ív legszélesebb része 600 méter. A vizesárokba a Keleméri patak vizét vezették be. A sánc déli, nyitott része a Mocsár dűlőig ér, s innen újabb 600 méterre folyik ma a Sajó. A Hadtörténeti Múzeum Térképtárában több légi felvételen megfigyelhetjük a patkó alak sötét ívét, az 1952-es repülési év felvétele a legszemléletesebb.⁴ A vizesárok vonalát követhetjük nyomon az 1856–1860 között készült, úgynevezett második katonai felmérésen,⁵ ahol a Sajó széles ártere is látható.⁶ A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár

¹ B. Hellebrandt M., 2003. 288.

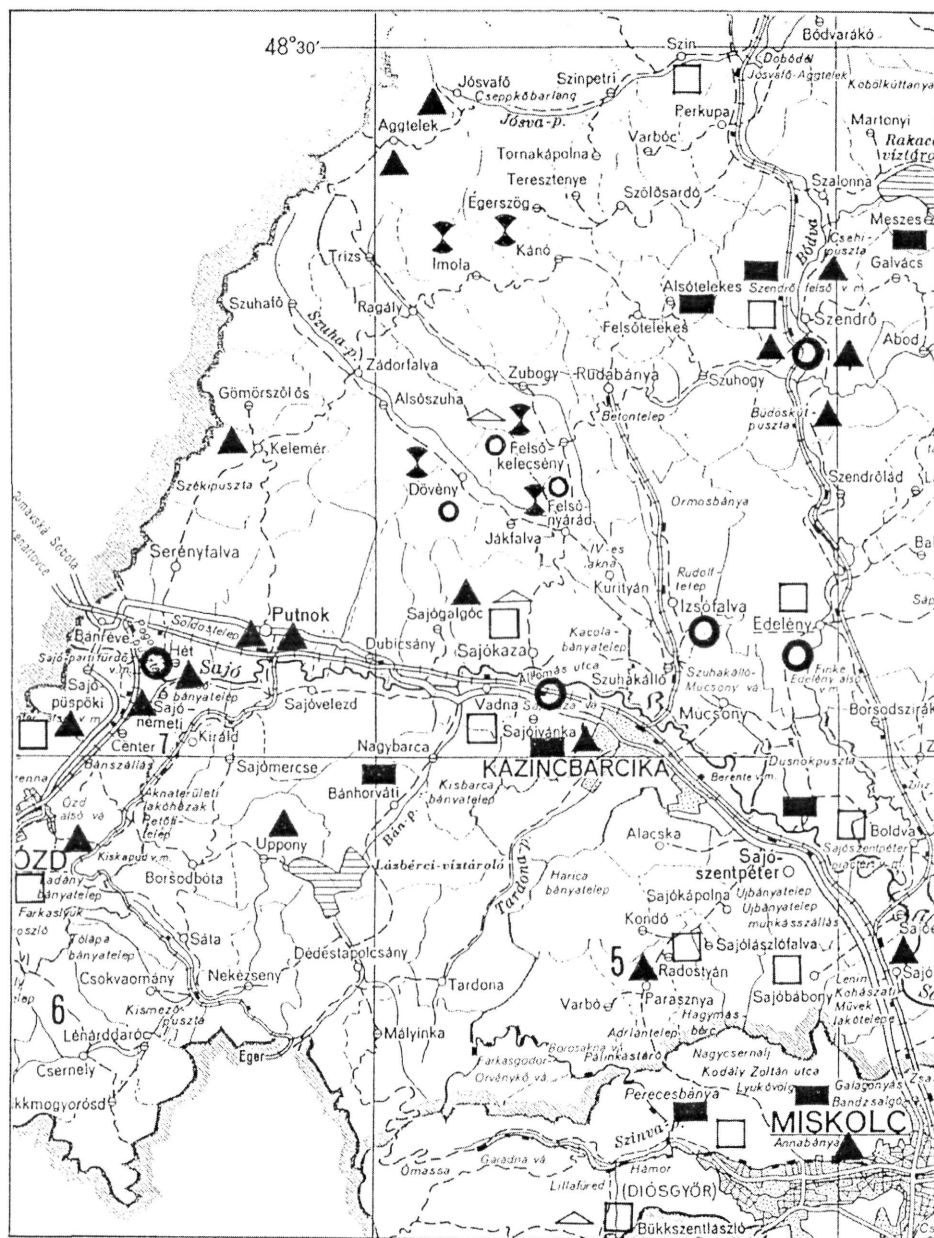
² Kemenczei T., 1984., B. Hellebrandt M., 2002a. 66–71.

³ Hadtörténeti Múzeum Térképtára. Nyt. sz. 3635. Rep. év 1955., B. Hellebrandt M., 2004. 173.

⁴ B. Hellebrandt M., 2004. 9. kép.

⁵ Hadtörténeti Múzeum Térképtára, ide vonatkozó térképlap száma XXXVII–43., B. Hellebrandt M., 2002b. 4. kép.

⁶ Balogh B., 1894. 16–17., Csorba Cs., 1993. 74.



U 516. számon őriz egy kéziratoss térképet 1880-ból, mely a Tilalmas-pásttól nyugatra „Két sáncz közti” megnevezéssel jelölte Putnok legnyugatibb földterületét.⁷

Sajókazától délre, Sajóivánka felé jelöl egy 18. századi kéziratoss térkép egy „Föld Vár”-at.⁸ Stratégiaileg fontos helyen volt, hiszen itt vezetett egy út a Sajó partjától a hegyekbe északra Felsőnyárád és Felsőkelecsény felé, ahol kétfelé ágazott, egyrészt Ragály és Trizs felé északnyugatra haladt, másrészt északkeletre Rudabánya érintésével Szuhogyon át. A sajókazai földvárról Dobosy László a földrajzi nevek gyűjtésekor halott, a Sajó által csaknem teljesen közrezárt kaszáló ez a terület.⁹ A helyszínen ma erődítésre utaló nyom nincs, lehetséges, hogy az eltelt mintegy háromezer év alatt a Sajó elmosta. Sajókazán, a Sajó bal partján 2001 áprilisában terepet jártunk, s kora vaskori és császárkori kerámialeleteket gyűjtöttünk. A második katonai felmérés mutatja a ma is széles árteret (2. kép), mely a Szuha völgyéig tart.¹⁰

Izsófalvánál a Gede-hegy déli végét alakították ki várnak, mely benyúlik a környező mocsaras lapályba ott, ahol a vár nyugati szélén a rudabányai völgyből folyó Ormos patak a Szuhába torkollik, s a vár keleti oldalán folyó Mák patak szintén a Szuha felé folyik, s Szuhakállónál a Szuhába ömlik. Az első és második katonai felmérésen jól látszanak az ősi állapotok,¹¹ szinte hegytől hegyig vizes foltokat, ártereket láthatunk Kurityánon és Felsőnyárádon túl is. A vár ómega alakú két szára közti távolság 1200 méter, erre merőlegesen az izsófalvi csúcsig 800 méter a szélessége. A várhegy déli részén egy alacsonyabb terasz, vagy mellvédszerűen kialakított őrhely kezdődik. Erről a földbástyáról ellenőrizni lehetett a vár alatti sík vidéket, mely használatának idején alkalmas volt egy esetleges támadás első rohamának visszaverésére is (3. kép). 2003 őszén a vár északi részénél a Koplaló tetőre, a pincékhez kanyarodó földúttól keletre 20 méterre jelöltük ki az észak–déli iránytól kissé keletre eltérő kutatóárkot, az Izsófalvától Rudolfftelepre, a hegyen átvezető gyalogút (mely az egykori sáncon halad) szélétől indulva észak felé, azaz a Koplaló irányába. A kutatóárok hossza 9 m, szélessége 1,3 m. A Koplaló hegy déli lábánál már homokos lösz van, ebbe ásták a pincesorokat, a hegy csúcsáig látszanak ma is a teraszos utak. A rudolfftelepi bányaművelés miatt 1959 körül sok pince beomlott. A Koplaló hegy lábánál dél felé követhető a lösz (4. kép), kutatóárkunk északi végétől dél felé két méter hosszban húzódik, majd vegyes, átmeneti a talaj, és átmeleg kemény nyirokba. A kutatóárok déli végétől 120 cm-re északra láthatjuk a beásást. Mélyítettünk, s kirajzolódott a sárga kötött rétegben a barna kitöltésű beásás, melynek alján sok kavics volt. A beásás a kutatóárok keleti és nyugati oldalában egyaránt megvolt, sőt a déli falban is megfogtuk az egykori árok kissé fentebbi kiszélesedését, ahol több faszénnyomot figyeltünk meg. Az egykori árok tehát 210 cm mélységben 120 cm szélesen dokumentált, majd lefelé széles ívben szűkül, 60 cm barna kitöltés mélyed a sárga nyirokba. Az árokból egykori készítői a földet kétfelé dobták, ez a vonal látszik a légi felvételen. Az árok északi sánca körülbelül 7 m széles lehetett alul, éppen elfért a kötött talajon.

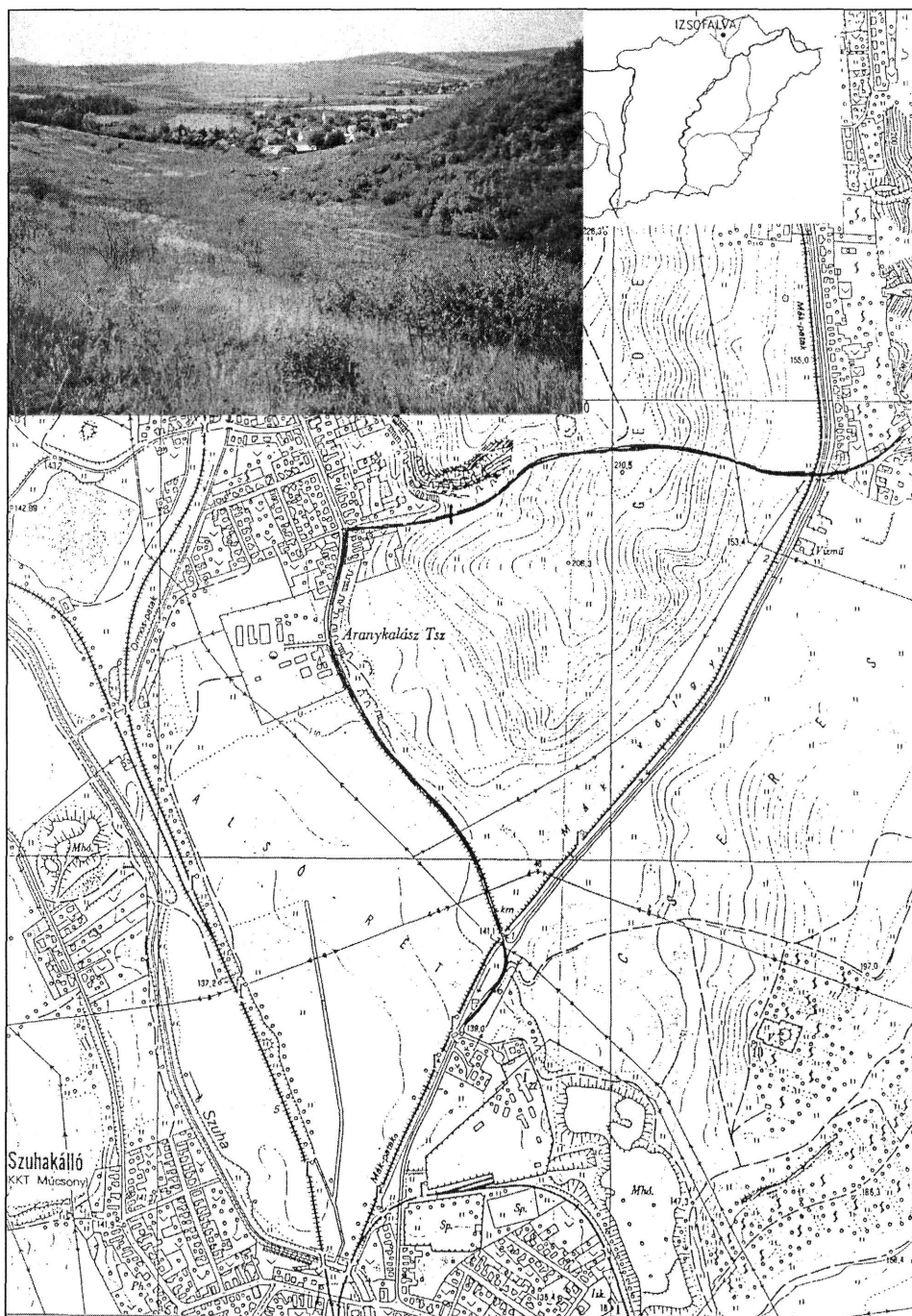
⁷ B. Hellebrandt M., 2001a. 70.

⁸ Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Bm. T. 172.

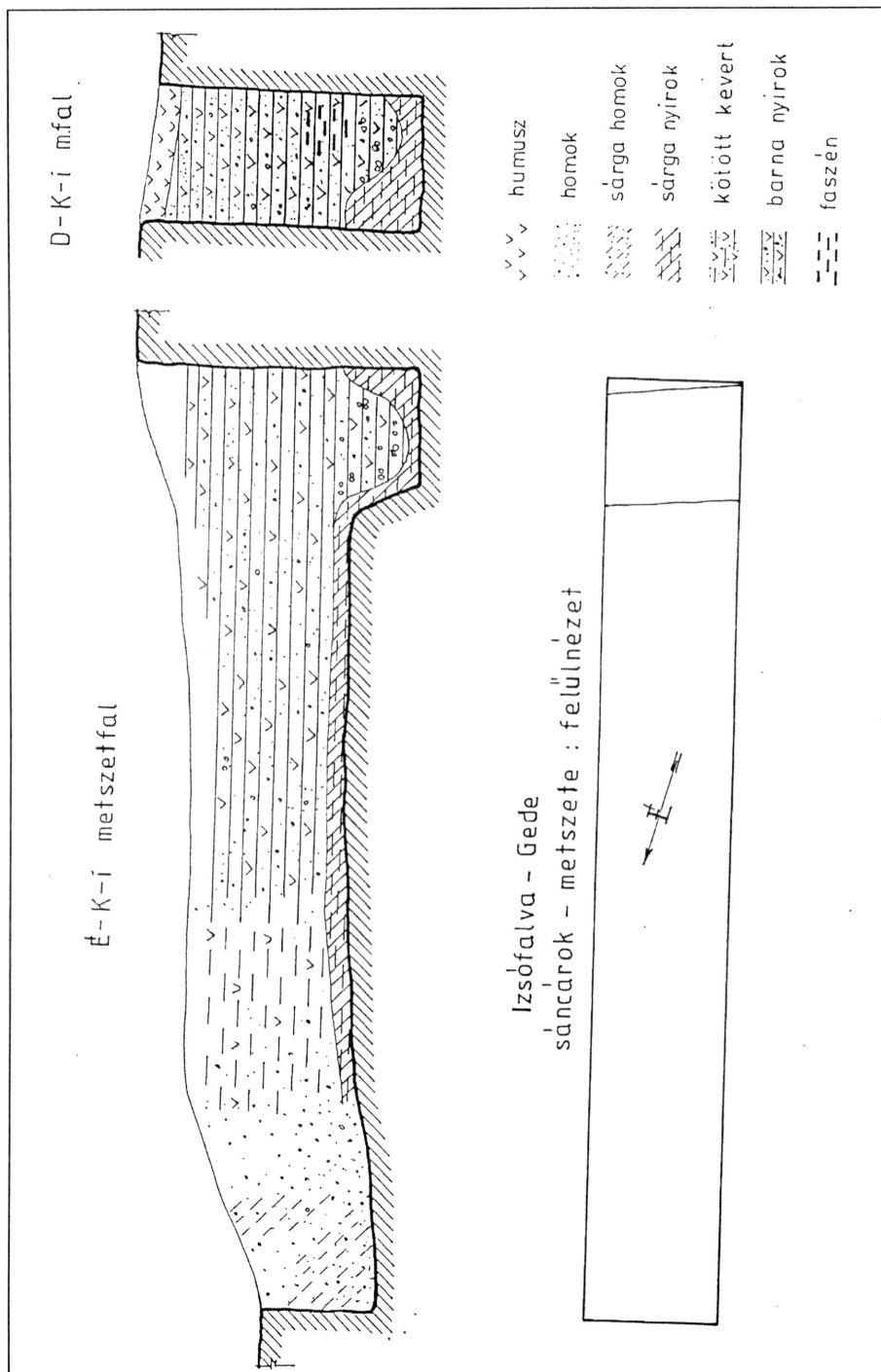
⁹ Dobosy L., 1975. 55.

¹⁰ Hadtörténeti Múzeum Térképtára, térképlap száma XXXIX-43., készült 1856–1860 között.

¹¹ B. Hellebrandt M., 2002c. 18–19. kép.



3. kép. Izsófalva. A vízivár és környezete
(Rajz: Sáfrány Andrásné)



4. kép. Izsófalva. A kutatóárokban az egykori árok alja (Rajz: Sáfrány Andrásné)

Edelény-Kenderföldek vízivárát¹² a Bódvától nyugatra, az Egres területétől délre alakították ki. A vízivár nyújtott ómega alakú, két szára közti távolság 900–1000 m, erre merőlegesen a legszélesebb része 600 m. A Hadtörténeti Múzeum Térképtárában¹³ a pozitív fényképanyagban jól látszik a vár sáncainak világos színű, a talaj alsó rétegeiből kidobott földjének vonala az 1956-ban készült légi felvételen. Az árokba bevezették a Bódva vizét. Valószínű, hogy a sáncot többször megújították. Később, amikor a politikai helyzet, vagy a haditechnika változott, a jelentőségét veszített objektumot nem tartották karban, s a körülbelül 2 m magas sáncot az északról folyó Bódva főleg az északkeleti részen egy-egy áradás alkalmával áttörte és elsodorta. A megmaradt sáncrészekre a 20. század utolsó harmadában házakat építettek, így alakult ki a Katona József utca ívben kanyarodva, az északkeleti részen pedig a Móra Ferenc utca és körülötte a családi házas övezet a Kenderföldeken. 2001-ben ásatással próbáltuk a vízivár árkat kimutatni. Az I. kutatóárok 74 m hosszú volt, és 0,6 m széles. 1,6 m mélységben feljött a talajvíz. Az északi 14 méter hosszú szakasz falai beomlottak, a további 60 méteren az árok megtartotta az oldalfalat. Nagyon valószínű, hogy ez a 14 m hosszú szakasz jelzi az egykori vizesárkot, melynek kiásott, majd betemetődött laza kotu talaját megtaláltuk. A Gömör-Szepesi Érchegység felé a Bódva völgyén át vezetett kereskedelmi út. Tompa Ferenc Borsod megye északi kapujának tartotta ezt a folyóvölgyet.¹⁴

Szendrő-Major feletti domb vízivára Szendrő belterületétől délre található. Az egykori Bódva medret széles árterek követték, ahogy ezt a második katonai felmérés mutatja.¹⁵ Vízivárunk sánca a középkorban is látszott, s Ivánka falu határát északnyugaton a sánchoz igazították. A vízivár két szára közti távolság 1100 m, erre merőlegesen a legszélesebb rész 550 m. Szendrőből e mellett a vízivár mellett visz az út Szuhogyon át Rudabányára.

A Gömör-Szepesi Érchegység *vasércben* gazdag hegyvonulata dél felé keskenyedik. Az Alsótelekes mellett található vasércvonulat szélessége az egy kilométert is eléri,¹⁶ majd egy törésvonal mentén hirtelen megszűnik. Az észak-borsodi vasvidék a Sajó középső, a Rima és a Bódva torkolata közé eső szakaszának két oldalán terül el.¹⁷ Több helyen található vasércelőfordulás, például Szendrőládnál,¹⁸ Suhogyon a Lucska- vagy Berek völgyben más ércekhez hasonlóan.¹⁹ A Szuha patak vidékén majd minden falu határából ismerünk salakelőfordulást. A vasércet nem a helyszínen dolgozták fel, hanem általában több tíz kilométer távolságban.²⁰ A Sajó és a Bódva közti területen már a 19. században felfigyelt Szendrei János az ércbányászat nyomaira.²¹ Agyagfűjtató csövek kerültek a Magyar Nemzeti Múzeumba, a gyarapodási napló szerint Felsőkelecsényből a 323/1876. 17. számon, a 18–19. számon Imoláról, Butykay József ajándékaként. Butykay gyűjteményében egy füles vörösréz véső volt Imoláról. Dövényből salakhegyről számolt be Szendrei. Később is kerültek a MNM-be agyagcsövek, például Égerszögről,²²

¹² B. Hellebrandt M., 2002c. 15–37.

¹³ Filmképszám 450/655.

¹⁴ Tompa F., 1939. 29.

¹⁵ B. Hellebrandt M., 2002c. 23.

¹⁶ Szentiványi F.–Vass J.–Reményi V., 1951. 141.

¹⁷ Heckenast G., 1968. 147–151.

¹⁸ Balogh K., 1950. V. 30.

¹⁹ Pesty F., 1988. 337.

²⁰ Heckenast G., 1968. 149–150.

²¹ Szendrei J., 1878. 281–282.

²² 136/1877.12., a 18. számon vaskori (?) cserép is.

Bódvalenkéről,²³ Komjátiból.²⁴ Meg kell jegyeznünk, hogy Imolán, Trizsen, Felsőkelecsényben Vastagh Gábor terepjárása alapján Nováki Gyula végzett feltárást. Munkája eredményeként vasolvasztó kemencéket tárt fel, és a salak között zömmel 9–10. századra datálható cserepeket gyűjtött, a trizsi sarkantyút pedig a 11–12. századra keltezte. Upponyánál Korek József bontott ki egy hasonló vasolvasztó kemencét.²⁵ Trizs-Vörössár területén Révész László és Wolf Mária tárt fel még két kohót 1986-ban.²⁶ Északabbra a Felföldön Kovácsinál a Kyjatice kultúrából származó kerámiatöredékek mellett ércető is előkerült.²⁷ Szlovák területen még a Kassa (Košice) melletti Csécsen (Čečejuvice) mocsári gypvasérc horpabányászásos fejtését tárta fel E. Miroššayová, több gödröt bontott ki, s a korai vaskorra datálta a leleteket és a régészeti objektumokat.²⁸ A kohótelepek bizonyára nem működtek mind egy időben. Az tény, hogy a vasipar nagy mennyiségű faszenet igényelt, ezért működtek az erdőségek közelében.²⁹ Fel kell figyelniük a helynevekre is.³⁰ Rudabányától északra, Szőlösárdótól délre Vaskapu megnevezést olvashatunk az 1949-ben kiadott 1:50 000-es térképen, ugyancsak Vaskapu olvasható Trizstől északra, ettől délre Trizs felé Kovácsos hegy, Trizs és Imola között Kovácsos domb, Szuhafőtől északra már a határon túl Pusztas Vassas erdő, a putnoki Kakasvártól délkeletre Kovácsos domb található Dövény felé, s Putnok és Sajógalgóc között Kovácsos bérc helymegnevezésre figyelhetünk fel. Nem véletlen, hogy Trizstől északnyugatra, Szuhafőtől északra, a Pusztas Vassas erdő fölött „Halmok”-at ír a 20. század első felében készült 50 000-es térkép, már szlovák területen. Ugyancsak Kovácsos hegy megnevezést láthatunk Izsófalvától nyugatra a 219,1 m magas tetőnél a 10 000-es térképen. Meg kell említenünk, hogy a szakirodalom erődített helyre utaló adatot (1. kép. Térképejele kis üres karika) ismer például Dövény-Órfatető és Órhegy, Felsőkelecsény-Órhegy, Felsőnyárád-Kis- és Nagyórhegy helyekről. Sajnos, ezek az erődítmények napjainkra már jórészt elpusztultak,³¹ s bizonyára vannak még ismeretlenek is ezen a kevésbé kutatott területen.

Rudabányán a vasérc fedőréteg nélkül, a felszínen bányászható volt, a régi Rudahegy legmagasabb szakaszán, és délnyugati végén, a Mogyoróshegyen. A Bányavölgy keleti meredek oldalán az eső, a hó is kimosott vasércet. A Mogyoróshegyen Szuhogy és Szendrő felé vezető régi úton Podányi megfigyelte az 1950-es években, hogy az út már felszíni vasércen haladt.³² Ezt a megfigyelést igazolják az újabban végzett fúrásadatok, például 1983-ban 0,00–9,20 m-ig, egy másik helyen 1–14,30 m-ig, egy harmadik helyen 0,00–7,7 m-ig találtak pátvasércet, s a haszonanyag tényleges vastagsága 5,00, illetve 9,30 m.³³ Régészeti leletmentést Soproni Sándor végzett Rudabányán 1954 novemberében.³⁴ Régi bányavágatokban mécsesek, bányászszerszámok kerültek elő, melyeket egy budapesti kiállításra vitt el Tasnádi-Kubacska András, a Földtani Intézet munkatársa. Soproni Sándor a bányamérnök és a főaknász kíséretében megtekintette a Rudahegy

²³ 136/1877.19–21. vaskori (?).

²⁴ 136/1877. 1–3. agyagsövek, 4–9. cserepek.

²⁵ Nováki Gy., 1968. 38.

²⁶ Herman Ottó Múzeum Adattára 1988–87.

²⁷ Repiszky T., 1999. 12.

²⁸ Miroššayová, E., 1994. 37. 53–55.

²⁹ Vastagh G., 1968. 79.

³⁰ Heckenast G., 1968. 162.

³¹ Nováki Gy.–Sándorfi Gy., 1992. 56.

³² Podányi T., 1957. 72.

³³ Bohm P.–Kiss K., 1983. 839–840. 844.

³⁴ Magyar Nemzeti Múzeum Adattára 56.R.I.

telepen a fővágatban legutóbb előkerült két régi vágatot. A fővágat bejáratától körülbelül 20–25 m-re, egymástól pár méterre indul ki a két régi vágat. Az egyik a beomlások miatt nem volt járható, de a másik vágat általában egy méter széles, és a kevésbé beomlott helyeken előrehajolva járható volt. A vágat, valamint az ereszkék falain az egykori vésésnyomok jól kivehetők voltak. A fejtés kezdetleges módon történt. A vésésnyomokból arra következtethetett a régész, hogy rövid, négyszög-keresztmetszetű, hegyben végződő 12–15 mm széles vésőt használhattak az egykori bányászok. A vésésnyomok általában 5–10 cm hosszúak.

A megfigyelt helyen a fal puha márga anyagú, így a rövid vésésnyomok kis kalapács alkalmazására utalnak. A kitermelt anyagot tarisznyában, hason csúszva hordhatták a felszínre. A vágatok korát Soproni nem tudta megállapítani leletanyag hiányában. A kérésére lerajzolt mécses formája a római firmamécsesekre emlékeztette. Szabó György a MNM Történeti Múzeum megbízásából járt Rudabányán 1955–56-ban. Megfigyelése szerint helyenként a kőzetben ékekkel végezték a fejtést, néhol megrepesztették a kőzetet, azaz a tűzzel történő jövesztést is gyakorolták.³⁵

A vas felhasználására utalnak a vas salakdarabok, melyeket több alkalommal találunk Aggteleken, Szendrőn (5. kép) több helyen,³⁶ és délebbre, a Bán patak völgyében, de volt Keleméren is (6. kép). Ez utóbbi helyen Simon Bálint gyűjtött császárkori cserepekkel együtt vassalakot, melyeket a Herman Ottó Múzeum régészeti gyűjteményében 78.10.1–85. leltári számon őriznek.

A vaslelőhelyek birtoklásáért természetesen kemény harcot vívtak a történelem folyamán. Nem véletlen, hogy Szendrőn, az Ördöggát barlangban bronz és vas nyílhegyet találtak³⁷ több más tárgy mellett. A leletek korát Kemenczei Tibor a Kr. e. 6. századra datálta.³⁸ Hasonlóan korai nyílhegyek kerültek elő Alsótelekesen.³⁹ A lelőhely a Rudabányai hegységben helyezkedik el, a tenger szintje felett 274 m magasan levő Dolinka dombon. A szikla felett levő 15–30 cm vastag humuszba tették a sírok többségét, némelyeket a sziklába mélyítették. A kő- és murvabányászaskor 50–100 sírt tettek tönkre. 1959–1964 között végzett ásatáskor 940 m²-en 184 sírt, 192 temetkezést tártak fel,⁴⁰ közülük 22 csontvázas sír volt, a többi hamvasztásos, egy részük szórthamvas. Csak a szórthamvasztásos síroknál figyeltek meg kőpakolást. A temetőben négy csoportot különíthettek el, melyek területén gyakran kerültek elő hamvak nélkül leletek. A 109. sír melléklete volt a kétkarú, nyéllyuknál megvastagodó vasesékány, melynek díszítése egyedülálló, csak Eger-Nagyeged 40. sírjának bontásakor bukkantak hasonlóra. A korszakkal foglalkozó kutatók álláspontja megegyezik abban, hogy a keletről hozott tárgyszakmákat a Kárpát-medence szkítakori lakossága helyben gyártotta, sőt Párducz Mihály a készítés központjának a Gömör-Szepesi Érchegységet jelölte meg,⁴¹ az időpontot Kemenczei a Kr. e. 6. századtól tartotta valószínűnek.⁴² A helyi készítés a karperecek esetében is lehetséges.⁴³ Az előkerült leletanyag elemzése alapján az a kép körvonalazódott az anyagot feldolgozó szerzők elé, hogy a temető legkorábbi, nyugati részébe a Kr. e.

³⁵ Szabó György jelentése HOM A. 322–68.

³⁶ B. Hellebrandt M., 2003. 289., Dobosy L., 1973. 69–75.

³⁷ Leszih A., 1939. 12., 6. kép.

³⁸ Kemenczei T., 1994. 88.

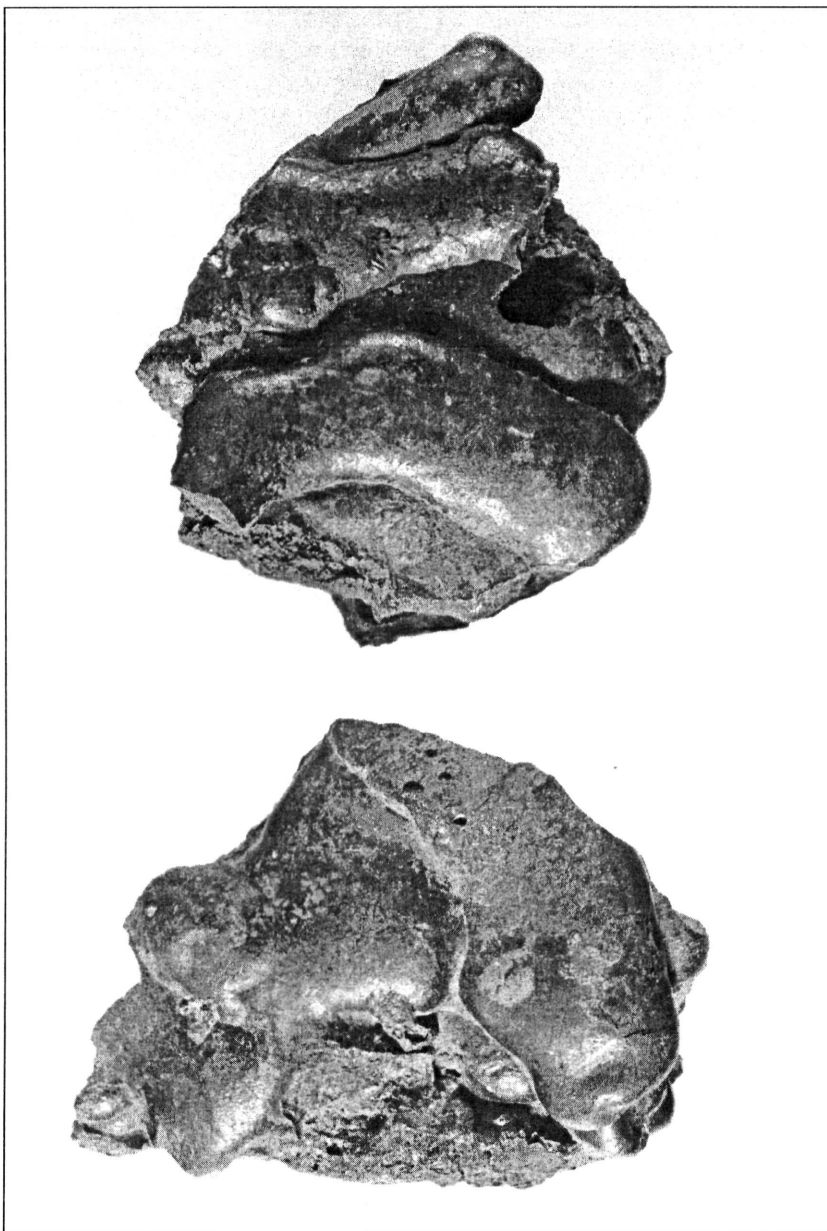
³⁹ Patay P., 1961. 27–49., Kemenczei T., 1994. 84. 3. ábra.

⁴⁰ Patay P.–B. Kiss Zs., 2001–2002. 79.

⁴¹ Párducz M., 1965. 190., Patay P.–B. Kiss Zs., 2001–2002. 104–106.

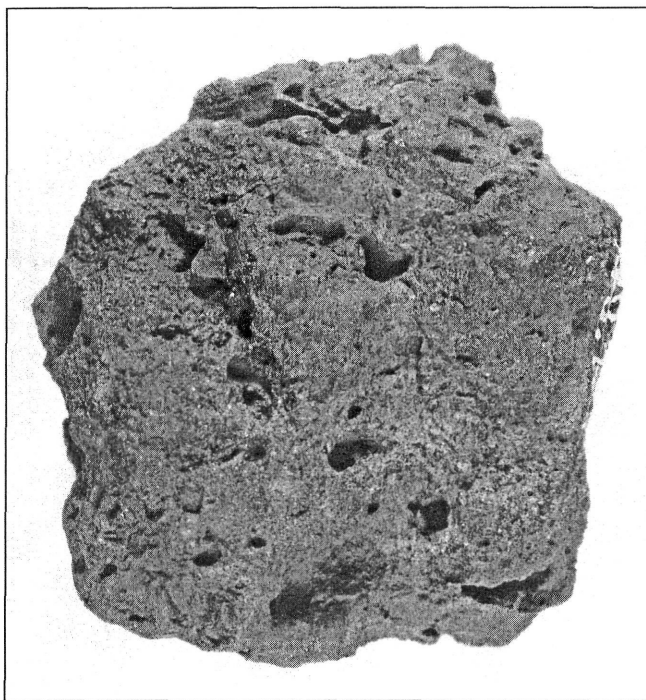
⁴² Kemenczei T., 1986. 132., Kemenczei T., 1994. 94.

⁴³ Patay P.–B. Kiss Zs., 2001–2002. 118.



5. kép. Vas salakdarabok Szendrőből
(Fotó: Kulcsár Géza)

7. század harmadik negyedében temetkeztek. Itt kézzel formált magas fülű csészék kerültek elő, míg a keleti részen fegyverek, díszített karperecek, tűk és korongolt kerámia a jellemző. Annyi biztos, hogy a lakosság nem érte meg a kelta hódítást, a leletanyagban semmi sem utal a kelta kultúrára (7. kép).



6. kép.
Vassalak Kelemérből
(Fotó: Kulcsár Géza)

Szkitakori (1. kép. Térképjele telített téglalap) leletanyag került elő Szendrő-Temetődombon, mégpedig sírlelet,⁴⁴ füles bögre, karperec, és ellentett élű vascákány volt a melléklet. Szkitakori lelet került elő Bánhorvátiban, és Miskolcon több helyen, valamint Sajószentpéteren.⁴⁵ A Kr. e. 4. század elején nyugatról jöttek a *kelta* csapatok, s meghódították az itt élő őslakosságot. Térképre vetítve a szkitakori és kelta lelőhelyeket (1. kép. Térképjele üres négyzet), láthatjuk, hogy ahol szkíta lakosság volt, ott általában kelta leletek is kerültek elő. Szép kivitelű kelta tör jutott Szendrőből a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe a 19. században. Ezt a darabot együtt említették egy vaskéssel, de nincs adat összetartozásukra. A leletekről Szendrei János adott hírt először.⁴⁶ A tör markolata bronz (8. kép), a pengerésze vas, kétélű tőr kard lényegében, mely összehajtogatva 27 cm hosszú, kiterített teljes hossza 49 cm. Az antropoid markolat sima felületű, alul és felül két-két enyhén ívelő ágban folytatódik, s ezek az ágak gombban végződnek. A felső két ág közti részen domborúan díszített, s ez a minta Reinecke szerint⁴⁷ a görög palmetta motívum barbár utánzata. A tör markolatának hátoldalán, a két „kar” közötti részen ívben rovátkolt, s a „karok” gombjain triskeles, illetve három kör a díszítés.⁴⁸ Az antropoid török a korai vaskor antennás kardjaiból fejlődtek ki, s az egész kelta időszakban készítették, Magyarországon hat darab ismert. Galliában is megtalálhatók, mégpedig pénzvereteken ábrázolva. A munkácsi kelta pénzeken a markolatot ábrázolták a veret

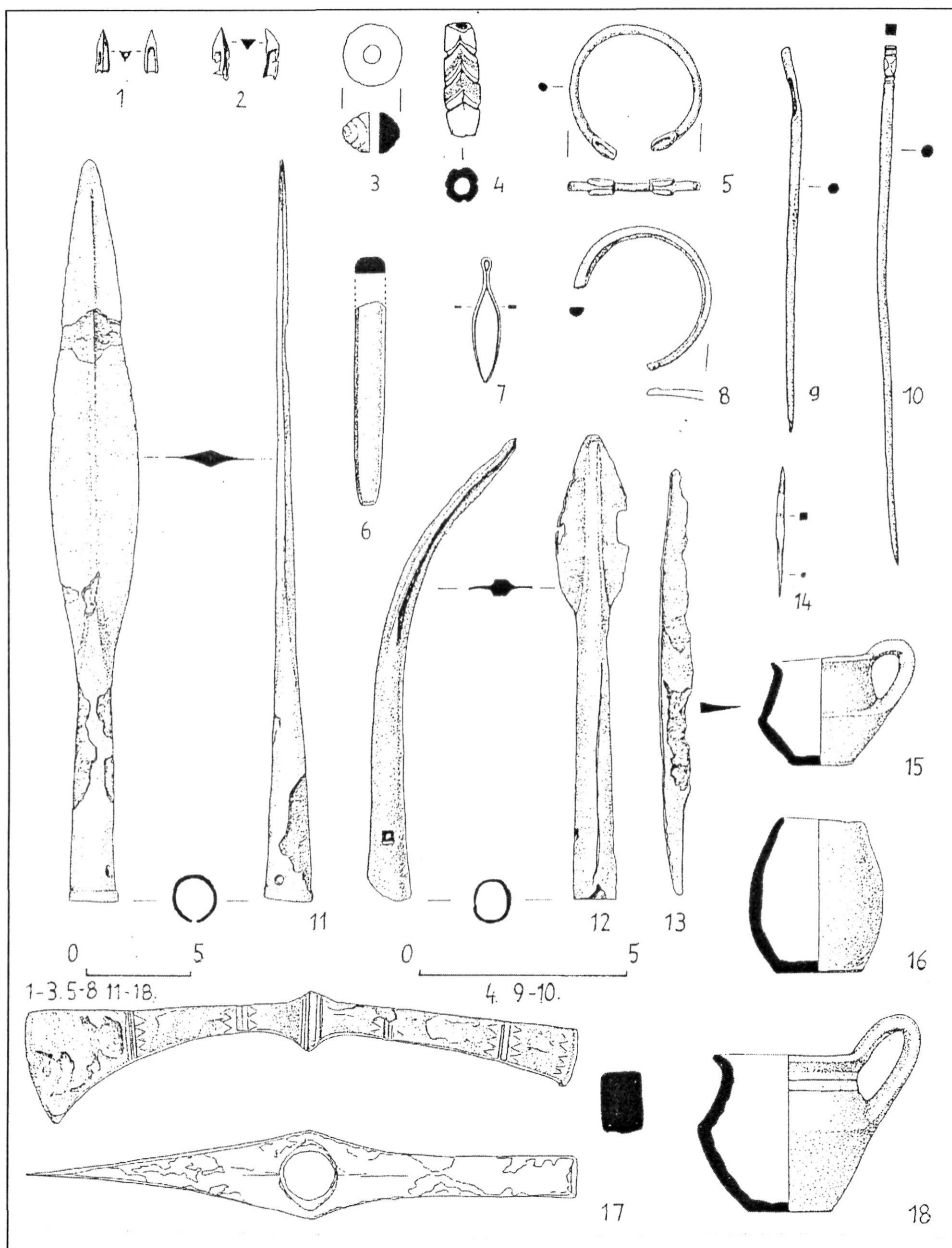
⁴⁴ B. Hellebrandt M., 2002a. 84–86.

⁴⁵ B. Hellebrandt M., 1988. 122–124., B. Hellebrandt M., 2001b. 58., Kemenczei T., 2001. 142.

⁴⁶ Szendrei J., 1883. 136–137.

⁴⁷ Reinecke, P., 1898. 314.

⁴⁸ Petres É.–Szabó M., 1992. 60.



7. kép. Székelykori leletek Alsótelekesről
(Patay Pál–B. Kiss Zsuzsa nyomán)

reversén, a ló alatt.⁴⁹ A kelták kétélű vaskarddal, lándzsákkal harcoltak. Szendrőn, az Ördögát barlangban vas birkanyíró olló emlékeztet ittlétükre. Északabbra Szin községből került a Magyar Nemzeti Múzeumba egy sírletet, mely vas kardtöredéket, vaskés részét, és egy 31,5 cm hosszú vas lándzsahegyet tartalmazott.⁵⁰ Találtak még kelta öszszehajtogatott vaskardot, csavart nyolcas tagokból álló láncot és vasollót Sajókaza-Ormospusztán.⁵¹ Edelényben füles bögrét, fazekakat, gombos végű, ívelt hátú, nagyméretű vaskést és cserepeket találtak az új temetőnél.⁵² A Sajó mentén kelta pénzletelek előkerülését is térképre vihetjük (1. kép. Térképjele lapos, üres háromszög), így Miskolc vidékéről Audoleon típusú veret ismert, a bükkszentlászlói éremlelet és Miskolc-Diósgyőrben talált pénz cotinus típusú, az aversen félgömb látható az egykori eredetűn ábrázolt fej helyén, Sajókaza, és Rimaszombat is pénzlelőhely.⁵³ Felsőkelecsényből említett Karl Pink egy kelta pénzt,⁵⁴ bár itt Tolna megyébe helyezte a községet. Ez nyilván tévedés, hiszen a Magyar Korona Országainak Helységnévtára, melyet Budapesten 1882-ben adtak ki, 14 Kelecsényt említ, mindet a Garamtól keletre, azaz az ország északi részén, s Felsőkelecsényt Borsod megyébe írta. Az 1913-as, és az 1973-as helységnévtárak is egyértelműen Borsod megyébe teszik Felsőkelecsényt, máshol ez a névösszetétel nem szerepel. A kelta pénz előkerülése logikus, hiszen Sajókazától a már ismert útvonalon Felsőnyárádon és Felsőkelecsényen át juthattak a bányavidékre.

A kelták feltehetően nemcsak az ércekért tartották fontosnak a Sajó és a Bódva közötti területet. A kerámiakészítésnél egyes edénytípusok anyagába *grafitot* kevertek. A grafitos edények jobban bírták a hőt. Grafitot ma is láthatunk a felszínen Aggtelek felé, valamint Szendrő környékén és Edelénynél. E két utóbbi hely határában grafit, illetve antracit szálban álló devon mészkőpadok között található. Edelénynél a grafit-antracit összvastagsága 7,2–16,10 méter között váltakozik.⁵⁵ Felszíni kibúvások vannak például Edelénynél, Szendrőládnál és Gadnánál. Ez utóbbi helyen a grafit szép feketés-szürke, zsíros tapintású, és a felszínen csakánnyal bontják, 2–3 méterig vasokkeres szennyeződésű, de a tapasztalat szerint lejjebb tisztább. A felmérés szerint itt mintegy 260 000 m³ grafitos palára számíthat a bányászat.⁵⁶ A Központi Földtani Hivatal 1969–1970-ben a Szendrői hegység területén felderítő grafitkutatásokat végzett,⁵⁷ melyekre Szlabóczky Pál geológus hívta fel a figyelmemet. Szendrőládon a Bordásvölgyben grafitkutató árkolásokat végeztek. Dr. Nagy Elemér jelentéséből megtudhatjuk, hogy a grafitos, helyesebben szervesanyag tartalmú képződmények a Szendrői hegység paleozóos összeleteiben megtalálhatók. Indokoltnak vélte a röntgendifraktométeres vizsgálatok alapján a „grafitos” képződményeknek makroszkópos alapon adott szericités agyagpala (fillit) megnevezését. Szendrői fillit formációval Péró Csaba munkaközösség tagjaként foglalkozott, megállapítása szerint a hegység legnagyobb felszíni elterjedésű képződménye, mely Szendrőnél nyugatra húzódó feltárásoktól Rakaca keleti és Gadna

⁴⁹ Pink, K. 1939. XXII. 429–430.

⁵⁰ Hunyadi I., 1957. 184.

⁵¹ K. Végh K., 1969. 75.

⁵² B. Hellebrandt M., 1999. 101., 11. kép.

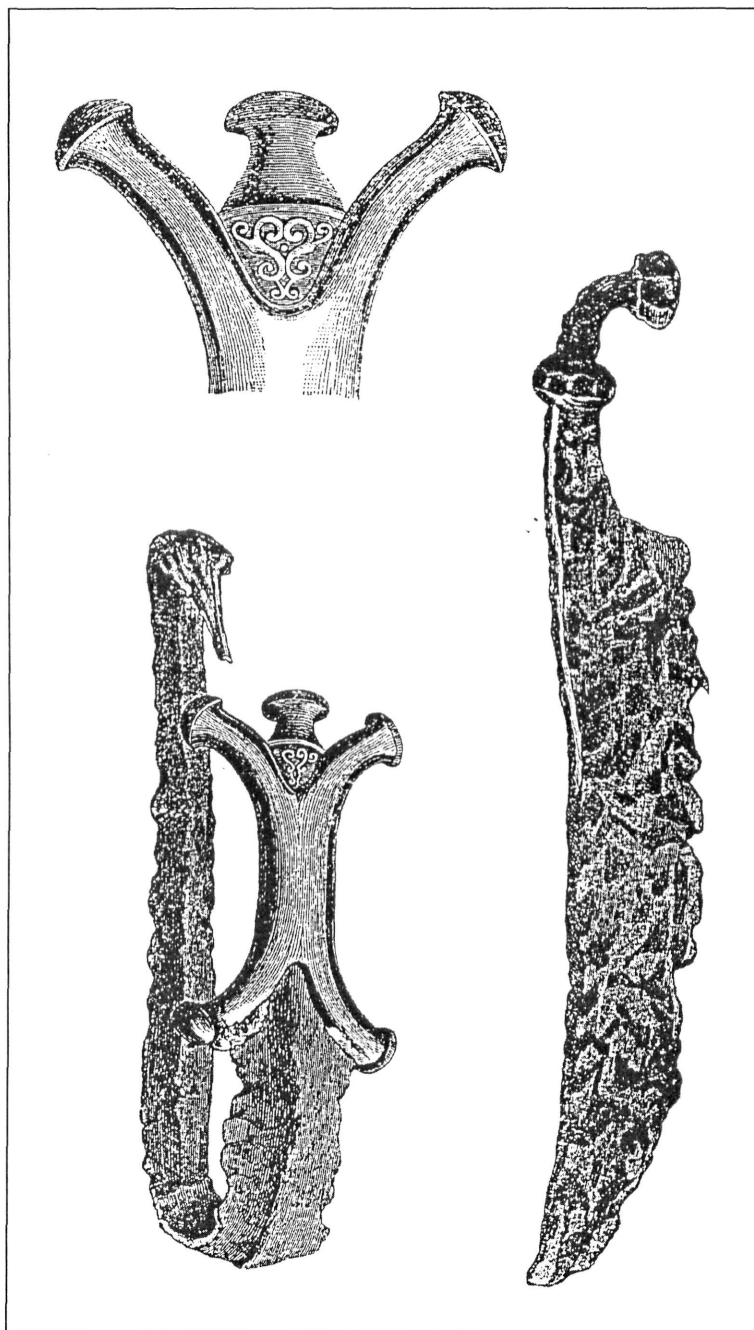
⁵³ Pink, K. 1939. 140., 136., 144.

⁵⁴ Pink, K. 1939. 136.

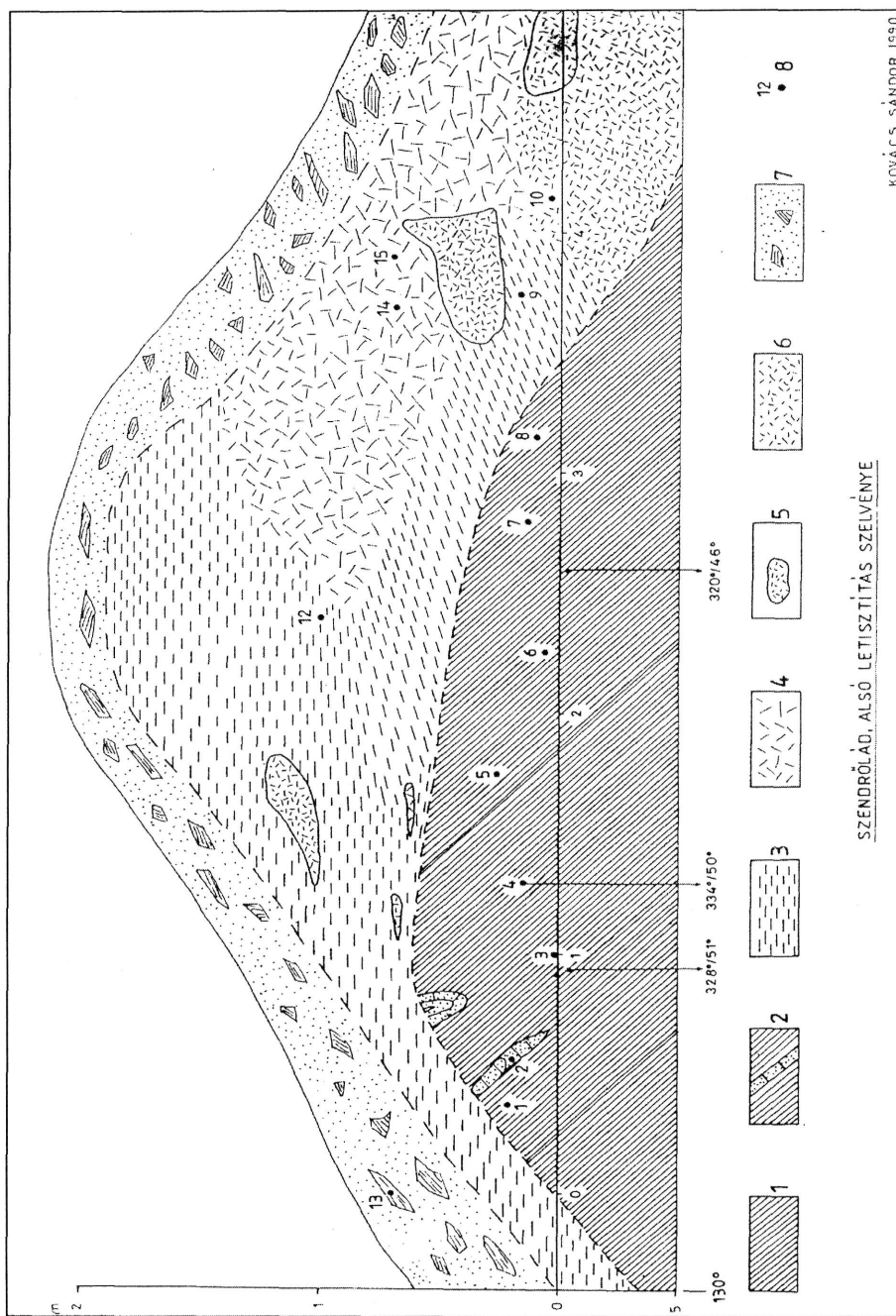
⁵⁵ Radócz Gy.–Oswald Gy., 1969. 2–3, 6., Sinnyei I., 1967.

⁵⁶ Schréter Z., 1949. 1–3.

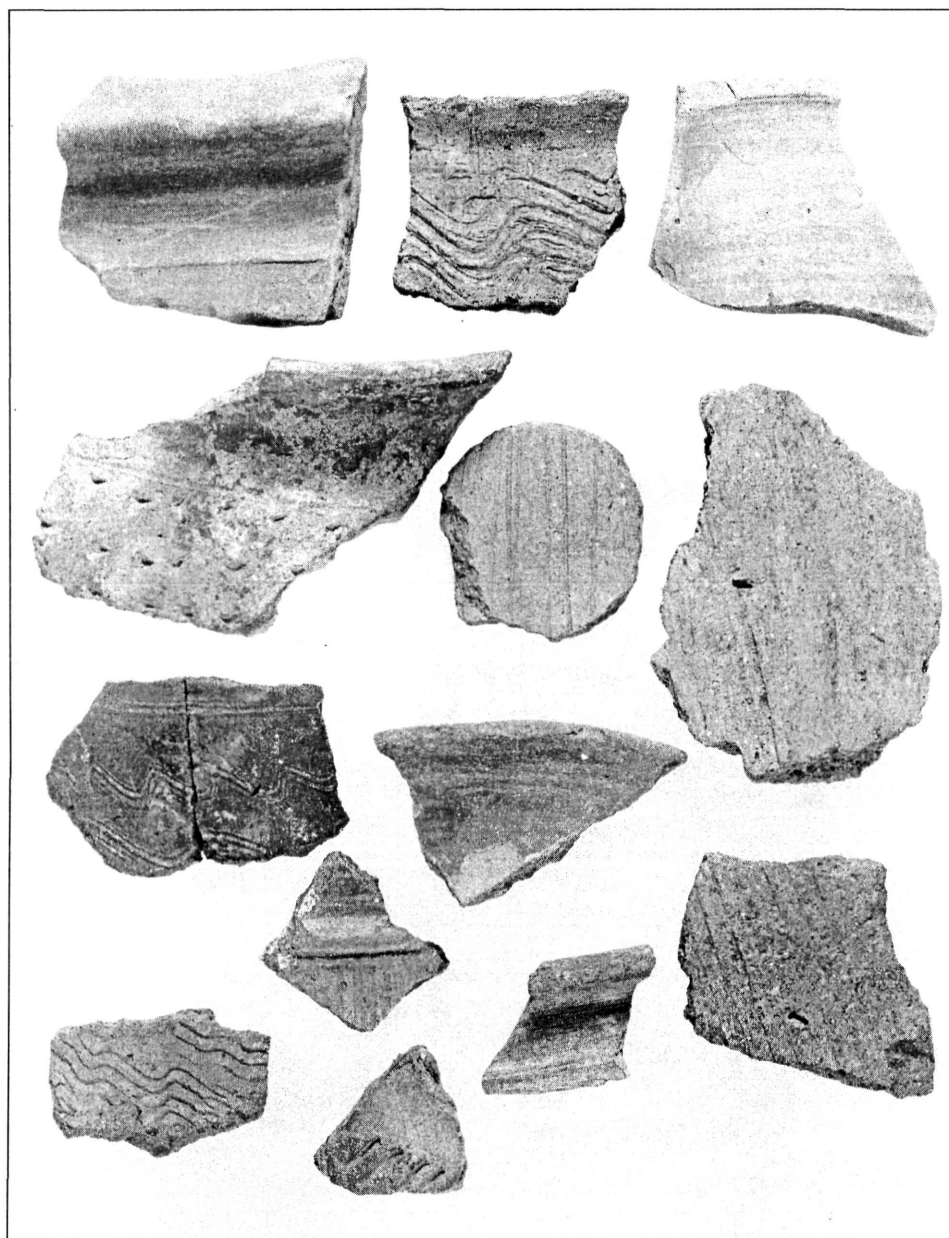
⁵⁷ Nagy E., 1970.



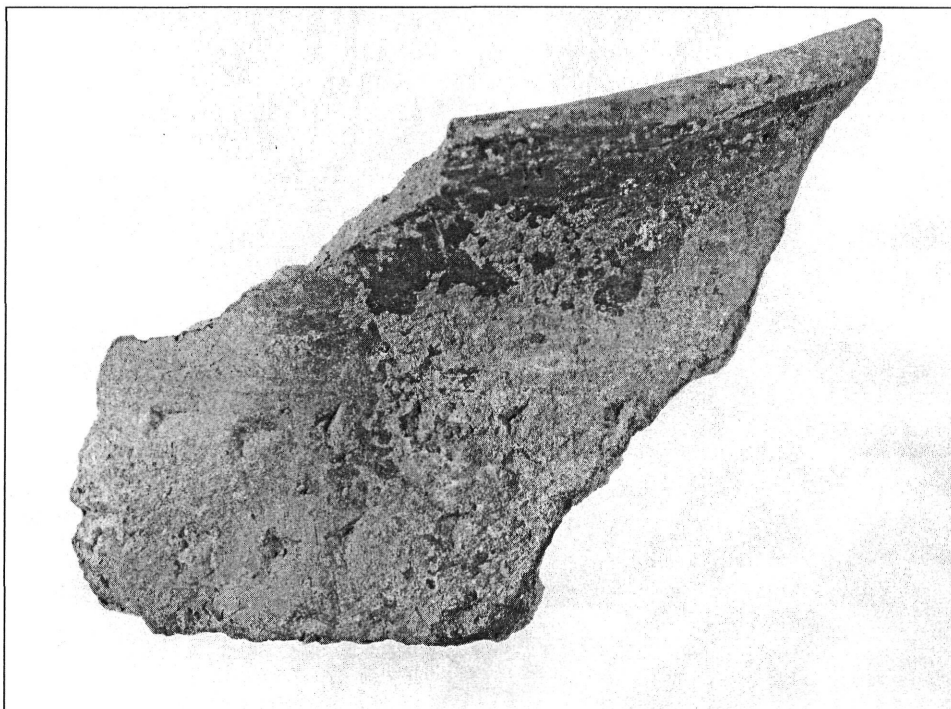
8. kép. A szendrői antropoid tőr kard és kés
(Reinecke Pál nyomán)



9. kép. A szendrőládi (grafit) fillit alsó letisztítási szelvénye
(Kovács Sándor nyomán)



10. kép. Keleméri császárkori kerámiatöredékek
(Fotó: Kulcsár Géza)



11. kép. Díszített cserép a keleméri telepről
(Fotó: Kulcsár Géza)

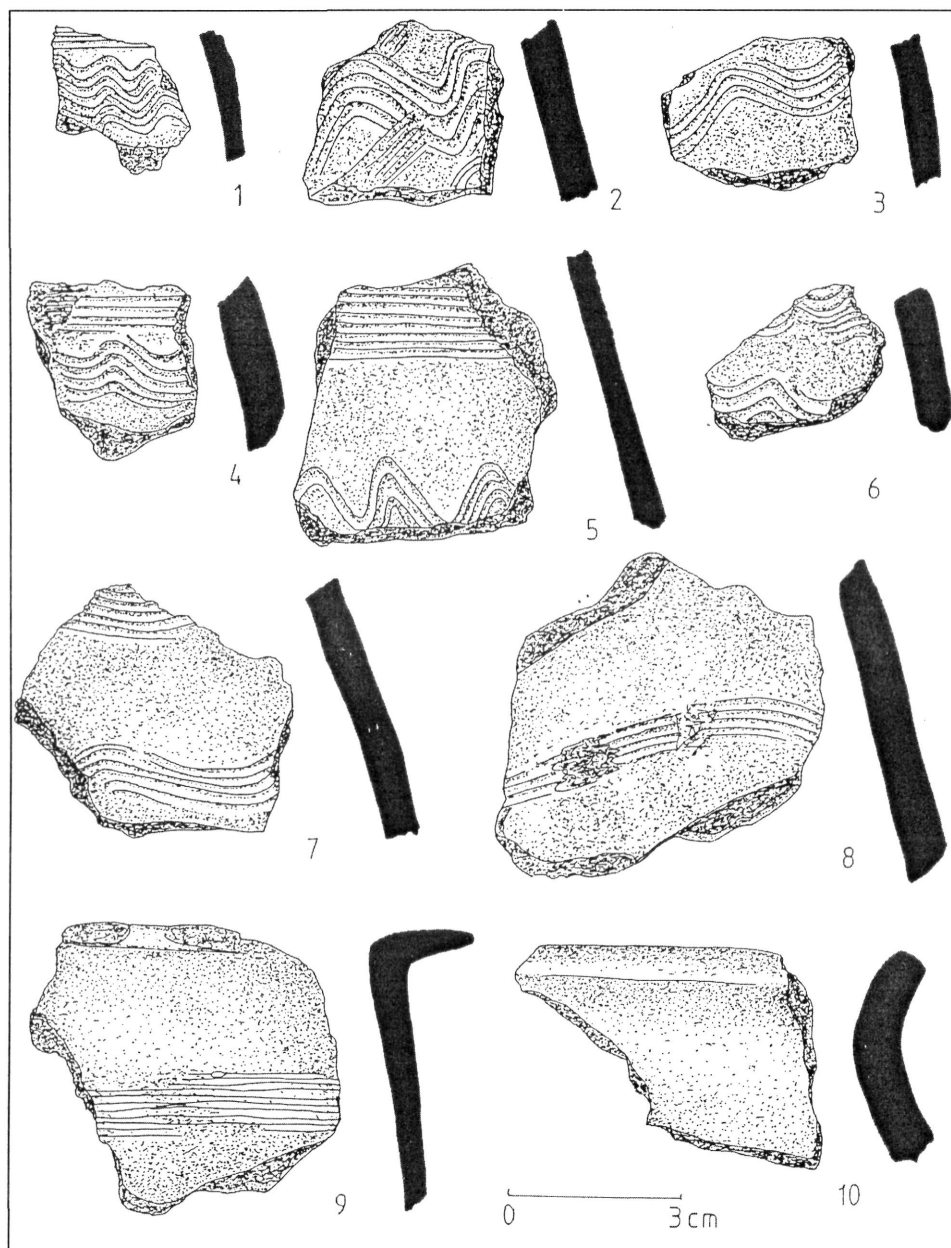
nyugati széléig megtalálható.⁵⁸ Szendrőládnál a helyi lakosok mesélték a kutatóknak, hogy a fekete földdel a házak alját festik, ez volt a nyomravezető Kovács Sándor szóbeli tájékoztatása szerint.

A Helle patak és a Tóharaszi patak összefolyásánál a patakmedret sűrű, grafitos fillittörmelék borítja. Itt az alsó letisztítás a patakbevágás déli oldalának meredek partfalában készült, a sűrű fillittörmelék kezdete felett (9. kép). A jelmagyarázat a következő: 1. Fillit, 2. Kovás mészkőbetelepülés, 3. Átrétegzettséget mutató törött fillittörmelék (pleisztocén), 4. Rendezetlen tömött fillittörmelék, 5. Kvarcit, 6. Kvarcittörmelék, 7. Talajjal kevert, laza fillittörmelék (holocén), 8. Mintavételi hely. A mintavétel szélessége 5 m, magassága a patak szintje felett a széleken kb. 1 m, középen a legmagasabb, 2 m. A feltárásnál 0,5 m-rel ástak a patak szintje alá. Megállapították, hogy a szálban álló kőzet fekete, többnyire fényes fillit, amely a palássági síkok mentén mm-es levelekre, tömegesebb változata pedig néhány cm vastagságban rétegszerűen esik szét. Szendrőládnál a mangános vasércelőfordulást is kutatták.⁵⁹

Ezeket a nyersanyagokat természetesen a következő évszázadokban itt élt emberek is bányászták és felhasználták. Amikor a Dunántúl nagyrészt kelta lakosságát a római légiónok megszállták, a Dunától keletre levő vidéket különböző, a rómaiak által *barbárnak*

⁵⁸ Kovács S.–Péró Cs., 1990. 33. Az anyagra való hivatkozás lehetőségét és az ábra közölhetőségét Kovács Sándornak és Péró Csabának köszönöm.

⁵⁹ Balogh K., 1950.



12. kép. Barbár edények töredékei Szendrőből (A szerző rajza)

nevezett nép árasztotta el. Kerámiában gazdag telepeik (1. kép. Térképjele telített háromszög) ismertek a területen széles körben. A Hangony patak mentén lelőhely Domaháza, Hangony, Szentsimon.⁶⁰ Ózd-Stadion építésekor nagyszabású ásatás során

⁶⁰ K. Végh K., 1969. 69. 70., HOM Régészeti gyűjtemény.

1951-ben kunyhók alapjait, tűzhelyeket, kemencéket⁶¹ és hulladékgyűjtőket tártak fel, melyek ásatási leletanyaga keresztmetszetet ad a kor kultúrájáról.⁶² A települést időben Kr. u. 250–350 közé teszi a kutatás.⁶³ Rozsnyói Márton talált még leletet Upponyban⁶⁴ 1961-ben, a vasolvasztó kemence feletti dombtetőn. A Sajó mentén Sajópüspöki, Sajónémeti, Hét, Putnok, Sajógalgóc lelőhelyek.⁶⁵ Miskolc környékén sűrűsödnek a császárkori lelőhelyek. Kelemérből Simon Bálint pap gyűjtéséből került a miskolci múzeumba császárkori telepanyag, így cserepek (10. kép), köztük korongolt peremdarabok, hullámvonal díszítésű oldaltöredékek (11. kép), ép és töredék örlőkő és salak. Szendrő északi és déli részén,⁶⁶ Csehiben és Garadna határrészekén gyűjtöttek a múzeum régészei cserepeket (12. kép) és vassalakokat. A Rudabánya melletti Mogyoróshegy keleti részén talált Kalicz Nándor késő kelta cserepeket és kohósalak-maradványokat.⁶⁷ Aggtelek és Jósavfő szintén ismert lelőhely.⁶⁸

Természetesen a terület módszeres bejárása sok új lelőhellyel gazdagítaná jelenlegi ismereteinket, de térképünkben (1. kép) így is látszik, hogy a Sajó völgyéből északra a Keleméri patak és a Bódva, valamint a kisebb patakok mellett haladva veszik körbe a bányavidéket a vaskori és a császárkori leletek, telepek és erődítések.

IRODALOM

RÖVIDÍTÉSEK

ActaArchHung. = Acta Archaeologica Hungarica

FA. = Folia Archaeologica

HOMKözl. = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, Miskolc

HOMÉvk. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc

Balogh Béla

1894 Putnok mezőváros múltja és újabb kora 1881-ig. Rimaszombat

Balogh Kálmán

1950 Jelentés a szendrőládi mangános vasércelőfordulás megvizsgálásáról. 1950.

V. 30. Vas/44. Magyar Állami Földtani Intézet

Bohn Péter–Kiss Klára

1983 Magyarország mélyfúrásai alapadatai. Budapest

Csorba Csaba

1993 Gömör vármegye katonai leírása. 1780-as évek. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 34. Miskolc

Dobosy László

1973 Salaklelő és vassfeldolgozó helyek a Bán patak völgyében. HOMKözl. 12. 69–75.

⁶¹ Korek J., 1958. 79–81.

⁶² Párducz M.–Korek J., 1959. 159–194., Hellebrandt M., 1973. 37–51.

⁶³ K. Végh K., 1975. 76.

⁶⁴ Korek J., HOM A. 479–68.

⁶⁵ B. Hellebrandt M., 2001. 79–80. 82–83.

⁶⁶ B. Hellebrandt M., 2002a. 90–94.

⁶⁷ Podányi T., 1957. 72.

⁶⁸ K. Végh K., 1975. 68, 71.

Heckenast Gusztáv

- 1968 A magyarországi vaskohászat története a XIII. század közepéig. *Heckenast Gusztáv–Nováki Gyula–Vastagh Gábor–Zoltay Endre* (szerk.): A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban, 131–171. Budapest

Hunyadi Ilona

- 1957 Kelták a Kárpát-medencében. Régészeti Füzetek 2. Budapest

Hellebrandt Magdolna (B. Hellebrandt Magdolna)

- 1973 Az ózdi régészeti gyűjtemény. HOMKözl. 12. 37–51. Miskolc
- 1988 Szkíta kori temető Kesznyéten-Szérűskerten. 1984–85. évi ásatás eredménye. (Skythenzeitliches Gräberfeld in Kesznyéten-Szérűskert. Grabungsergebnisse der Jahre 1984–85). HOMÉvk. XXV–XXVI. 107–126. Miskolc
- 1999 A Bódva-völgy története az őskor utolsó évezredében. *Bodnár Mónika–Rémiás Tibor* (szerk.): Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából, 93–120. Múzeumi Könyvtár 5. Putnok
- 2001a Putnok és vidékének régészeti adatai. *Bodnár Mónika* (szerk.): Putnok monográfiája, 60–106. Putnok
- 2001b A szkíta kultúra emlékanyaga az Alföld és a hegyvidék találkozásánál. *Havassy Péter* (szerk.): Hatalmasok a viadalokban. Az Alföld szkíta kora. (Sie sind Kämpfen siegreich. Das Zeitalter der Skythen in der Tiefebene), 51–67. Gyulai Katalógusok 10. Gyula
- 2002a Az őskor és a római császárkor régészeti emlékei. *Veres László–Viga Gyula* (szerk.): Szendrő monográfiája, 57–94. Szendrő
- 2002b A putnoki kard (A sword from Putnok). Ősrégészeti Levelek 4. 76–78.
- 2002c Edelény, Szendrő és Izsófalva vízivára (Die Wasserburgen von Edelény, Szendrő und Izsófalva). HOMÉvk. XLI. 15–37. Miskolc
- 2003 A vasművesség kezdetei Észak-Magyarországon. *Viga Gyula–Holló Szilvia–Andrea–Cs. Schwalm Edit* (szerk.): Vándorutak – múzeumi örökség, 285–295. Budapest
- 2004 Őskori föld- és vízivárak (Prehistoric Earthworks and Forts Surrounded by Bodies of Water). MOMOSZ II. Őskoros Kutatók II. összefoglalójának (Debrecen, 2000.) konferencia kötete, 171–186. Debrecen

Kemenczei Tibor

- 1984 Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Budapest
- 1986 Mitteleisenzeitliche Köcherbeschläge aus dem Alföld. FA 37. 117–136.
- 1994 Pfeilspitzen von Früh-Skythentyp aus Ostungarn. FA 43. 79–99.
- 2001 Az Alföld szkíta kora. *Havassy Péter* (szerk.): Hatalmasok viadalokban. Az Alföld szkíta kora (Sie sind in Kämpfen siegreich. Das Zeitalter der Skythen in der Tiefebene), 7–36. Gyulai Katalógusok 10. Gyula

Korek József

- 1958 Kelta edénygetető kemence Ózdon. HOMÉvk. II. 79–81. Miskolc

Kovács Sándor–Péror Csaba–Madarasi András–Prónay Zsolt–Sajó István–Solymár Gyula–Lantai Csaba–Árkai Péter–Hermesz Miklós

- 1990 A Szendrői fillit formáció. A Szendrői-hegység grafitartalmú képződményeinek földtani, geofizikai és minőségi vizsgálata. Készítette a TIT Nógrád megyei Szervezete. Témafelelős *Hermesz Miklós*. Magyar Állami Földtani Intézet Adattár: 17403.

Leszih Andor

1939 Borsod megyei szkíta leletek (Scythian Find from the County of Borsod) FA 1–2. 1–20.

Miroššayová, Elena

1994 Sídlistkoz neskorej doby haštatskej v Čečejovciach (Späthallstattzeitliche Siedlung in Čečejovce). Slovenská Archeológia 42. 37–68.

Nagy Elemér

1970 Jelentés a Szendrői hegység környéki grafitkutatáshoz kapcsolódó vizsgálatokról. Magyar Állami Földtani Intézet Adattár T. 2565.

Nováki Gyula

1968 A magyarországi vaskohászat régészeti emlékei. *Heckenast Gusztáv–Nováki Gyula–Vastagh Gábor–Zoltay Endre* (szerk.): A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban, 13–76. Budapest

Nováki Gyula–Sándorfi György

1992 A történeti Borsod megye várai (Die Burgen des historischen Komitats Borsod. Von der Urzeit bis zur Kurutzenzeit). Budapest–Miskolc

Patay Pál

1961 Az alsótelekesi vaskori temető (Cimitière de l'âge du fer á Alsótelekes). FA. 13. 27–50.

Patay Pál–B. Kiss Zsuzsa

2001–2002 Az Alsótelekes-Dolinkai szkítakori temető közöletlen sírjai (Az 1962. és 1964. évi feltárás eredményei). (Die unpublizierten Gräber des skythenzeitlichen Gräberfeldes von Alsótelekes-Dolinka. Die Ergebnisse der Freilegungen der Jahre 1962 und 1964.) FA 49–50. 79–141.

Párducz Mihály

1965 Graves from the Scythian Age at Ártánd. ActaArchHung 17. 137–231.

Párducz Mihály–Korek József

1959 Eine Siedlung aus der Kaiserzeit in Ózd. ActaArchHung 10. 159–194.

Pesty Frigyes

1988 Borsod vármegye leírása 1864-ben. Sajtó alá rendezte *Tóth Péter*. Documentatio Borsodiensis 5. Miskolc

Petres Éva–Szabó Miklós

1992 Decorated Weapons of the La Tene Iron Age in the Carpathian Basin. Inventaria Praehistorica Hungariae 5. Budapest

Pink, Karl

1939 Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. DissPann. II. 15. Budapest

Podányi Tibor

1957 A régi rudabányai ércbányászat. In: Rudabánya ércbányászata. 66–101.

Radócz Gyula–Oswald György

1969 A Szendrői hegység paleozóos korú grafitos-antracitos összetételeinek kutatási terve. Magyar Állami Földtani Intézet Adattár T.5625.

Reinecke Pál

1898 Magyarhoni emlékek a La Tene-kor kezdetéről. ArchÉrt. 306–316.

Repiszky Tamás

1999 Ásványlelőhelyek és bányarégeszet a Kárpát-medencében. Pest megyei Múzeumi Füzetek 5. 7–18. Szentendre

Schréter Zoltán

1949 Jelentés a Gadna község határában levő grafitos pala előfordulásról. Magyar Állami Földtani Intézet Adattár F.I.51.

Sinnyei István

1967 Jelentés az edelényi grafitkutatás eredményeiről. Miskolc

Szendrei János

1878 Őskori ércbányászat nyomai Borsodmegyében. ArchÉrt. 280–282.

1883 Hazai adatok az archaeológiához. Borsod megye őstelepei. ArchÉrt. 109–142.

Szentiványi Ferenc–Vass János–Reményi Viktor

1951 Föld- és telepismeret. Budapest

Tompa Ferenc

1939 A lausitzi kultúra Borsodban. FA I–II. 29–32.

Vastagh Gábor

1968 Az ásatásokkal feltárt kohászati maradványok műszaki vizsgálatának eredményei. *Heckenast Gusztáv–Nováki Gyula–Vastagh Gábor–Zoltay Endre* (szerk.): A magyarországi vaskohászat története a középkorban, 77–130. Budapest

K. Végh Katalin

1969 Kelta leletek a miskolci múzeumban (Celtic Finds in the Museum of Miskolc). HOMÉvk. VIII. 69–114. Miskolc

1975 Régészeti adatok Észak-Magyarországról, I–IV. századi történetéhez. (Archäologische Beiträge zur Geschichte Nordungarns im I–IV. Jahrhundert n. Z.). 13–14. 65–129.

THE INFLUENCE OF RAW MATERIALS ON IRON AGE AND ROMAN IMPERIAL AGE SETTLEMENTS IN THE REGION OF THE SAJÓ AND BÓDVA RIVERS

The importance of the region in north-eastern Hungary between the Sajó, Szuha and Bódva Rivers in the Iron Age can be attributed to the *deposits of metals* and minerals found here. Copper mining had already begun in Rudabánya and its vicinity centuries earlier.¹ Earthworks and water fortifications defended the metal deposits. Rising above the flood plains of the rivers, almost in a straight line at the foot of the hills, we can still see the fortifications which also served political power and trade purposes. A large quantity of timber was probably also used to create them. Proceeding from west to east the fortifications (Figure 1. Indicated with a large empty circle) are: NW from Bánréve, beside *Lenartovce* (Lénártfalva) in Slovakia a water fortification surrounded by mound and ditch can be seen on the bank of the Rima.³

The water fortification of *Putnok-Pogonyipuszta* was built at the western entrance of the Putnok valley, at the spot where the road led into the hills beside the Keleméri stream, passing through today's Kelemér and Mohosok towards Imola, Kánó, Alsó- and Felsőtelekes and Rudabánya.^{4–7}

An 18th century manuscript map shows an "Earthwork" south of *Sajókaza*, in the direction of Sajóivánka.⁸ It was in a strategically important place,⁹ as the road passed here from the Sajó into the hills to the north, towards Felsőnyárád and Felsőkelecsény, where it branched in two directions, one going NW towards Ragály and Trizs, and the other going NE, passing through Rudabánya and Szuhogyon into the Bódva valley. The second military survey¹⁰ shows the flood plain which is still wide today (Figure 2), extending as far as the Szuha valley.

At *Izsófalva* the southern end of Gede hill was transformed into a fortress at the spot where,

at the western edge of the fortress, the Ormos stream flows from the Rudabánya valley into the Szuha, and at the eastern side of the fortress the Mák stream also flows towards the Szuha, joining it at Szuhakálló. The first and second military surveys¹¹ clearly show the ancient state, patches of wetland and flood plains can be seen almost from hill to hill beyond Kurityán and Felsőnyárád as well. In autumn 2003 we marked out our trial trench (Figure 3) in the northern part of the fortress, running north from the edge of the path leading over the hill from Izsófalva to Rudolftelep (passing along the top of the former earthwork). The trial trench is 9 m long and 1.3 m wide. The soil at the foot of Koplaló hill is sandy loess (Figure 4); this is found from the northern end of our trench for two metres towards the south, followed by a mixed soil and then a hard clay. 1.20 m from the southern end of the trench, towards the north we can see the entrenchment. We deepened our trench and could see the brown fill-in in the yellow clay layer, with many pebbles at the bottom. The entrenchment could be seen on both the eastern and western sides of the trial trench, and on the southern wall we even found the somewhat higher widening of the former ditch where we observed numerous traces of charcoal. The ancient ditch is thus documented at a depth of 2.10 m and a width of 1.20 m, it then narrows downwards in a broad arc, and 0.60 m of brown fill-in goes down into the yellow clay. The ditch-diggers threw the soil out on two sides; this line can be seen on aerial photographs. The northern mound of the ditch must have been around 7 m wide at the base, there was just room for it on the clay soil.

The water fortifications at *Edelény-Kenderföldek*^{12–13} were created to the west of the Bódva. The trade route to the Gömör-Szepes Érhegység (Ore Mountains) led through the Bódva valley. Ferenc Tompa believed that this river valley was the northern gateway to Borsod County.¹⁴

The water fortifications on the hill above *Szendrő-Major* are found beside the Bódva to the south of the inner settlement.¹⁵ The road from Szendrő through Szuhogy to Rudabánya passes beside this fortification.

The Gömör-Szepes Ore Mountains, a range rich in *iron ore* narrows towards the south. The width of the vein of iron ore reaches one kilometre beside Alsótelekes¹⁶, then suddenly ends at a fracture line. The iron region in northern Borsod lies on both sides of the central stretch of the Sajó, between the Rima and the junction of the Bódva. Iron ore,^{17–19} or traces indicating its presence,^{20–28} can be found in a number of places, and naturally it must be taken into account that these were not operated at the same time. The iron industry required a large quantity of charcoal which is the reason why such plants were located in the vicinity of forests.²⁹ Place-names also refer to the craft of ironsmith.³⁰ We know of Vaskapu [Iron Gate], Kovácsos [ironsmith] mountain, Kovácsos hill. The map on a scale of 1:50000 produced in the first half of the 20th century is marked "Mounds" above Puszta Vassas [Iron] forest now in Slovak territory, north of Szuhafő. The literature³¹ reports mention of fortifications (Figure 1. Indicated with a small empty circle) at Dövény-Örfatető and Örhegy, Felsőkelecsény-Örhegy, Felsőnyárád-Kis- and Nagyörhegy, and there are no doubt also others we do not know about in this forested area where few surveys have been made.

At Rudabánya the iron ore had no overlying stratum and could be mined on the surface. Podányi observed that at Mogyoróshegy on the road leading to Szuhogy and Szendrő, the road passed over iron ore on the surface.³² This observation has been confirmed by recent drilling, for example, in 1983 spar iron ore was found at a depth of 0.00–9.20 m, in another place at 1–14.30 m, and in a third place at 0.00–7.7 m, and the depth of the useful ore was 5.00 and 9.30 m.³³ Sándor Soproni did work in 1954 at Rudabánya to rescue archaeological finds.³⁴ He saw traces of chiselling 5–10 cm long in the old mine tunnel. In 1955–56 György Szabó went into the mine; in his opinion wedges were used and in places the rock was split, which means that fire was also used to break the ore.³⁵

The iron *slag* can also help to identify a site.³⁶ Traces have been found in Aggtelek, Szendrő (Figure 5), and Kelemér (Figure 6). Harsh struggles were waged over the course of history for the possession of iron ore deposits. In Szendrő, in the Ördöggát cave, bronze and iron arrowheads have been found.³⁷ Kemenczei dated the finds to the 6th century BC.³⁸ Similarly early arrowheads were found at Alsótelekes.³⁹ Researchers dealing with the period agree that the population of the Scythian period produced in the Carpathian Basins objects with forms that had been brought from

the east. Párducz even identified the centre of their production as the Gömör-Szepes Ore Mountains.⁴¹ Kemenczei thought that the date of production was most probably the 6th century BC.⁴² Objects from the *Scythian period* (Figure 1. Indicated on the map with a filled rectangle) have been found at Szendrő-Temetődomb, Bánhorváti, and Sajószentpéter.^{44–45}

In the early 4th century BC bands of *Celts* arrived from the west and conquered the original inhabitants of the region. Celtic sites (Figure 1. Indicated on the map with an empty square) have been found at Szendrő^{46–49}, Szin,⁵⁰ Sajókaza-Ormospuszta,⁵¹ and Edelény.⁵² Finds of Celtic coins along the Sajó can also be added to the map (Figure 1. Indicated on the map with an empty triangle), Audoleon-type coins are known from the Miskolc area, the Bükkszentlászló find of coins and the coins found at Miskolc-Diósgyőr are of the cotinus type, and coins have also come to light at Sajókaza and Rimaszombat.⁵³ Karl Pink mentioned a Celtic coin from Felsőkelecsény,⁵⁴ although he wrongly placed the village in Tolna County. This is obviously an error since the Gazetteer of the Lands of the Hungarian Crown, published in Budapest in 1882, mentions 14 places called Kelecsény, all to the east of the Garam River, that is, in the northern part of the country, and it described Felsőkelecsény as being in Borsod County. The presence of Celtic coins is logical, because they reached the mining region from Sajókaza, along the known route through Felsőnyárád and Felsőkelecsény.

The Celts mixed *graphite* into the clay used to make certain types of pottery bowls. This ware was more heat resistant. Surface outcrops of graphite can still be found today towards Aggtelek, and at Szendrőlád, Edelény and Gadna. In the latter place the graphite is an attractive blackish-grey, oily to the touch, it is mined on the surface using picks, for 2–3 m it is stained with iron ochre, but deeper down it is generally found to be purer.^{55–56} In 1969–1970 the Central Geological Survey carried out exploratory research for graphite in the Szendrő hills.⁵⁷ Local people at Szendrőlád told the researchers that they use the black earth to paint the footing of their houses, this is what put them on the trace according to the information given by Sándor Kovács.⁵⁸ The bed of the stream at the junction of the Helle stream and the Tóharaszi stream is covered with a thick phyllite rubble containing graphite. Here the lower section was made where the stream cut into the bank, in the steep bank on the south side, above the thick phyllite rubble (Figure 9). Legend: 1. Phyllite, 2. Siliceous limestone deposit, 3. Broken phyllite rubble showing restratification (Pleistocene), 4. Disordered compacted phyllite rubble, 5. Quartzite, 6. Quartzite rubble, 7. Loose phyllite rubble mixed with soil (Holocene), 8. Sampling place. The sample was 5 m wide, its height was approx. 1 m above the level of the stream at the edges, and the highest, 2 m, in the middle. The section was dug 0.5 m below the level of the stream. It was found that the solid rock was black, mainly shiny phyllite, with a slaty cleavage splitting into sheets of mm thickness, while the more massive variety cleaves into layers a few cm thick. They also examined the occurrence of manganic iron ore at Szendrőlád.⁵⁹

These raw materials were mined and used also by the people who lived here in the following centuries. In the *Roman Imperial age* barbarian peoples left large settlements in this region (Figure 1. Indicated on the map with a solid triangle). Sites: Domaháza, Hangony, Sentsimon,⁶⁰ Ózd,⁶¹ Uppony,^{61–64} along the Sajó at Sajópüspöki, Sajónémeti, Hét, Putnok, Sajógalgóc,⁶⁵ Kelemér (Figures 10, 11), Szendrő⁶⁶ (Figure 12), Aggtelek, Jósvalfő,⁶⁸ in a number of places pieces of slag have also been found. Naturally, a systematic survey of the region would discover new sites, but it is already clear from our map (Figure 1) that finds, settlements and fortifications from the Iron age and the Imperial Age are to be found all around the mining region, to the north of the Sajó valley, along the Keleméri stream and the Bódva, as well as along the smaller streams.

Magdolna B. Hellebrandt